

Віра ЧОРНОУС,
orcid.org/0000-0003-3756-1269
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
КЗВО «Рівненська медична академія» Рівненської обласної ради
(Рівне, Україна) 0672528939@ukr.net

МОТИВАЦІЙНА СКЛАДОВА У СТРУКТУРІ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті подано детальний аналіз досліджень, присвячених феномену творчості, проаналізовано головні підходи до вивчення цього поняття, що у науковій літературі розуміється як здатність людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що відповідає різноманітним суспільним та особистим потребам.

З'ясовано різні позиції вчених щодо терміна «творчі здібності», проаналізовано їх сутність, структуру й показники досконалості. Для розвитку творчих здібностей та виявлення його динаміки необхідно керуватися показниками креативності особистості. На основі результатів проведеного аналізу зроблено висновок про складність і неоднозначність феномена творчості, різні аспекти якого відображаються в численних поняттях. Визначено суперечності формування творчих здібностей студентів, обґрунтовано педагогічні засоби підвищення зацікавленості у навчанні.

Розкрито сутність поняття «мотивація», що розглядається як система взаємопов'язаних психологічних факторів, що визначає особистісну трансформацію взаємодії соціальних та індивідуальних чинників у стійку творчу спрямованість особистості. Наведено класифікацію факторів мотивації навчально-професійної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів, яка містить психолого-педагогічні, особистісні, соціально-психологічні та професійні чинники.

Розглянуто роль мотивації у розвитку творчих здібностей особистості майбутнього вчителя початкової школи, проблеми її відсутності у студентів, емоційний аспект мотивації, види та техніки мотивів, а також подано поради щодо підвищення мотивації студентів для професійної підготовки майбутніх спеціалістів. Встановлено, що мотивація є одним із найважливіших компонентів навчально-виховного процесу, складником усіх теоретичних концепцій творчості, розуміється як прагнення до самоствердження або зростання особистості.

Ключові слова: творчість, творчі здібності, мотивація особистості, творчий вчитель, навчальна діяльність.

Vira CHORNOUS,
orcid.org/0000-0003-3756-1269
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Social Sciences and Humanities
Municipal Institution of Higher Education "Rivne Medical Academy"
of Rivne Region Council
(Rivne, Ukraine) 0672528939@ukr.net

MOTIVATIONAL COMPONENT IN THE STRUCTURE OF CREATIVE ABILITIES OF THE PERSONALITY OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER

The article presents the detailed analysis of research of phenomena of creativity, analyzes the main approaches to the study of this concept, which in the scientific literature is thought as the ability to create from the existing material of reality based of knowledge of the laws of the objective world.

Different views of scientists of the term "creative abilities" are defined; their essence, structure and indicators are analyzed. To develop creative abilities and identify its dynamics, it is necessary to be guided by indicators of personality creativity. Based on the results of the analysis the author concluded that the complexity and variety of the phenomena of creativity, various aspects of which are reflected in numerous concepts. Contradictions of formations of creative abilities of students are defined; pedagogical means of increase of interest in training are discussed.

The essence of the concept of "motivation" is defined, which is considered as a system of interconnected psychological factors which reflects the personal transformation of the interaction of social and individual factors into a stable creative orientation of the individual. The classifications of factors of motivation of educational and professional activity of students of higher pedagogical educational institutions is given, which contains psychological, pedagogical, personal, social and professional factors.

The role of motivation in the development of creative abilities of the future primary school teacher, the problem of its absence in students, the emotional aspect of motivation, types and techniques of motives, advises on increasing student motivation for training future professionals are given. It is established that motivation is one of the most important component of the educational process, is a component of all theoretical concepts of creativity and is understood as the desire for self-affirmation or personal growth.

Key words: *creativity, creative abilities, personality motivation, creative teacher, educational activity.*

Постановка проблеми. Динамічні процеси, що відбуваються в економічному і суспільному житті, визначають потребу особистості, яка здатна самостійно приймати рішення, усвідомлено здійснювати свій вибір, нетрадиційно підходити до вирішення проблем, створювати щось нове. У зв'язку з цим зростає значущість психолого-педагогічних досліджень, спрямованих на вивчення сутності творчої активності особистості, визначення можливостей і педагогічних умов її формування. Перед освітніми закладами сьогодні постає важливе завдання розвитку творчих здібностей студентів, які повинні не лише реалізовувати навчальну функцію, але й перш за все бути спроможними виконати свої професійні функції, які безпосередньо залежать від індивідуальних особливостей педагога. Цілеспрямований розвиток творчої особистості – це важлива умова навчально-виховного процесу, яка передбачає повагу до особистості, врахування її індивідуальності, пізнавальних, творчих потреб, нахилів та інтересів.

Проблема мотивації є однією з найскладніших і актуальних проблем психології творчості та висуває питання, над якими працює сьогодні наука, зокрема вплив індивідуально-психологічних особливостей особистості на формування та розвиток мотивації до творчості, фактори впливу зовнішніх та внутрішніх мотивів на активізацію творчих здібностей.

Аналіз досліджень. Питанням творчої особистості займалась велика кількість соціологів, психологів, філософів, педагогів. Сутність і зміст понять «творчість», «творчі здібності» досліджувалися у працях Б. Ананьєва, Дж. Гілфорда, Н. Лейтеса, К. Платонова, С. Рубінштейна, Б. Теплова, В. Рибалки, С. Сисоєвої, Е. Торренса.

Л. Виготський, Я. Пономарьов, С. Рубінштейн, вважають найважливішими у формуванні творчої особистості психологічні аспекти творчості, внутрішні процеси, а механізм уяви, сприйняття, фантазії, волі – основою творчої діяльності. У наукових працях В. Моляко, Д. Пойя висвітлено питання управління процесом творчості, створення умов, які б забезпечували інтуїтивне осягнення ідей вирішення проблеми; створення творчого клімату в науковому, педагогічному та студентському колективах; запропоновано особливі евристичні

засоби вирішення творчих завдань, форми стимулювання творчої активності людини.

Проблема розроблення шляхів розвитку творчої особистості входить у коло наукових інтересів значної кількості сучасних педагогів і психологів. Зокрема, йдеться про роботи В. Андрєєва, Д. Богоявленської, В. Загвязинського, В. Кан-Калика, Н. Кічук, В. Моляко, В. Рибалки, С. Сисоєвої.

Дослідження мотивації здійснювалося багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Складність проблеми обумовлена множинністю підходів до розуміння мотивації як чинника активності та системи спонукань будь-якої діяльності фахівця. Поняття «мотив» розглядається як потреба (А. Маслоу, В. Іванніков), як предмет потреби (О. Леонтьєв), як переживання потреби і її задоволення (С. Рубінштейн), як предмет зовнішнього світу, уявлення, ідеї, почуття (Л. Божович). Також мотивацію визначають як один із видів спонукання до дії (В. Асєєв, В. Ковальов), співвідносять із таким поняттям як «намір» (К. Левін, Б. Зейгарник), особистісними властивостями (Дж. Аткинсон, К. Мадсен), як психічний процес стимулювання до визначених цілей та засобів їх досягнення (К. Обуховський), як основу власної поведінки (І. Імедадзе, В. М'ясіщев).

Аналіз проблеми дослідження дає можливість виділити такі суперечності:

- між потребою суспільства у креативних особистостях, які здатні систематично та послідовно вирішувати наявні проблеми, і недостатньою кількістю педагогічних засобів та умов розвитку творчих здібностей особистості;

- між підвищенням вимог до творчої активності майбутніх педагогічних працівників та організацією навчально-виховного процесу, яка неповною мірою стимулює розвиток творчих здібностей студентів;

- між можливостями навчальної діяльності щодо розвитку творчого потенціалу студентів і недостатньою розробленістю науково-методичного забезпечення цього процесу.

На підставі виявлених суперечностей, аналізу психологічної та педагогічної літератури була визначена проблема дослідження, що полягає в теоретичному обґрунтуванні педагогічних мотивів у підвищенні творчої активності студентів.

Мета статті полягає у розгляді мотивації як складового компоненту у структурі творчих здібностей майбутніх учителів початкової школи та діагностиці структури мотивів професійної діяльності майбутніх педагогів.

Виклад основного матеріалу. Творчість є важливою умовою становлення вчителя, його самопізнання, розвитку й розкриття як особистості, тобто творчість уможливує розвиток здібностей, є основою педагогічної талановитості учителя початкових класів. Творчість вважається найбільш істотним аспектом діяльності педагога, а це детермінує потребу орієнтування на володіння передовими педагогічними технологіями, на використання предметних знань для більш ефективного виховання й розвитку особистості, формування цілісної картини світу, здатності до життєвого самовизначення. Значна кількість педагогів (М. Боритко, А. Байбаков, Ф. Гоноболін, В. Журавльов, Н. Кузьміна, В. Мезінов, Т. Полякова, В. Симонов, В. Сластьонін, І. Соловцова, В. Сухомлинський) вважають, що творчість є однією з найважливіших якостей професії вчителя. Саме тому дуже важливо приділяти увагу розвитку творчого потенціалу майбутнього педагога в процесі фахової підготовки.

Відомий психолог В. Моляко, визначаючи сутність поняття творчості з точки зору психології, зазначає, що «під творчістю розуміють процес створення чогось нового для цього суб'єкта» (Моляко, 2006: 3). Таке визначення творчості дає можливість пошуку механізмів розвитку творчої діяльності ще в дитячому віці. Одними з таких засобів, на думку вчених, є інвенції. В цій моделі формування творчо обдарованої особистості О. Музики поняття інвенції (від лат. "inventio" – «вигадка») розглядається як природний шлях розвитку творчості. Інвенції – це спонтанні відхилення під час навчальної діяльності, що виникають у процесі наслідування. Усвідомлення та використання інвенцій задля отримання творчого результату є одним із механізмів спонтанного розвитку творчості та творчих здібностей (Моляко, 2006: 3). Аналіз психолого-педагогічної літератури підтверджує, що вчені по-різному визначають поняття «творчі здібності». О. Музика трактує творчі здібності як психічне явище, яке розвивається разом із творчими здібностями. Особистість розвиває виконавські здібності, а коли вже діяльність освоєна, виникають інвенції, що стають передумовою розвитку творчих здібностей. Творчу обдарованість автор вважає не вродженою якістю, а вищим рівнем розвитку здібностей, який харак-

теризується високими творчими досягненнями (Музика, 2006: 3).

В. Клименко складовою частиною творчих здібностей вважає психомоторику, а головною умовою роботи механізму творчості оптимальний стан душі (мислення, почуття, уява) й тіла, а також гармонійність розвитку всіх його складових частин. У цьому разі мислення, почуття, уява будуть знаходити нові завдання, психомоторика буде їх вирішувати, а енергетичний потенціал – давати життя діям (Клименко, 2002: 5).

Питанням розвитку творчих здібностей присвячені роботи таких відомих психологів, як Б. Ананьєв, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, О. Леонт'єв, Б. Теплов, Е. Голубева. Вивчаючи здібності людини як індивідуальні відмінності, Б. Теплов зазначав, що здібності, обдарованість як особистісне утворення не забезпечують успіху, а створюють лише можливість його досягнення. Крім здібностей, на його думку, потрібні інші засоби, зокрема вміння, навички, мотивація (Теплов, 1961: 10).

Для розкриття методологічних закономірностей творчих здібностей студентів О. Антонова, С. Сисоева пропонують такі підходи:

- системний підхід, що дає змогу забезпечити цілісність процесу підготовки фахівця як єдність системно-структурних елементів;
- діяльнісний підхід, що дає змогу з'ясувати основну складову частину професійної підготовки;
- особистісний підхід, що уможливує акцентування на соціальній значущості функціонування освіти у сучасному суспільстві;
- технологічний підхід, що досліджує найбільш раціональні шляхи навчання й визначається як система способів, принципів, що регулюють процес навчання (Антонова, 2007: 2; Сисоева, 2006: 9).

Найважливішою та необхідною складовою частиною творчих здібностей є мотивація. Отже, педагогічна діяльність, що спрямована на виявлення й розвиток творчих здібностей студентів, має ґрунтуватися на формуванні мотиваційної сфери, яка загалом детермінує навчальну поведінку.

Мотивація – це процес безперервного взаємного впливу та перетворень, у якому суб'єкт дії та ситуація взаємно впливають одне на одного, результатом чого є реально простежена поведінка. Мотив, на відміну від мотивації, – це те, що належить самому суб'єкту поведінки, є його особистою властивістю до здійснення окремих дій (Тихенко, 2007: 11). Мотивація сприяє розвитку

самостійності, організованості навчальної діяльності майбутнього педагога початкової школи.

Є. Ільїн розглядає мотивацію як систему мотивів або стимулів, що спонукають людину до конкретних форм діяльності або поведінки, а мотив – це спонукальна причина дій і вчинків людини. Основою мотиву людини є завжди її потреби. Автор зазначає, що розуміння мотиву як потреби дає можливість дати відповідь про те, чому здійснюється активність, розуміння мотиву як мети дає змогу дати відповідь, заради чого проявляється ця активність; розуміння мотиву як стійких диспозицій особистості дає відповідь про те, чому вибрані саме ця мета й цей спосіб її досягнення (Ільїн, 2013: 4).

Важливим мотивом творчості, на думку К. Роджерса, є прагнення особистості реалізувати себе, проявити свої можливості. Під цим прагненням слід розуміти спрямування до своєї діяльності, прагнення до саморозвитку, вдосконалення, формування здібностей організму. «Це прагнення може бути глибоко приховане під тиском психологічного захисту. Я впевнений, виходячи із власного досвіду, що це прагнення є в кожній людині і очікує тільки необхідних умов для звільнення і прояву. Саме воно і є головною мотивацією творчості, коли організм вступає у нові відносини з навколишнім світом, намагаючись найбільш повно бути самим собою» (Роджерс, 1994: 8).

Виділяються такі особливості мотивації творчості, як наявність внутрішнього, а не зовнішнього джерела мотивації (А. Маслоу, К. Роджерс); активність, ініціативність (О. Матюшкін, Д. Бого-явленська); особистісна природа (С. Степанов, І. Семенов); непрагматичний характер (М. Бахтін, В. Дружинін); незалежність думки, самостійність (О. Матюшкін, С. Мотков); орієнтація не на продукт, а на процес навчальної діяльності (А. Маслоу, Я. Пономарьов); стійкість, впевненість у своїх силах (Я. Пономарьов, К. Поппер).

Творчість ґрунтується на оновленні мети та виробленні стилю функціонування мозкової діяльності, яка включає новизну, постановку цілей, засобів і методів їх досягнення.

Мотивація має велике значення для розвитку здібностей людини. Вона розуміється як прагнення до самоствердження або зростання значення власної особистості. Значна кількість педагогів (А. Байбаков, Ф. Гоноболін, Н. Кузьміна, Т. Полякова, В. Симонов, В. Сластьонін) виділяє зовнішню та внутрішню мотивацію. Внутрішня мотивація – це інтерес до навчальної діяльності, а зовнішня – засіб для задоволення інших потреб чи досягнення цілей. Л. Тихенко та С. Николаєнко

вважають, що «зовнішні мотиви можуть бути досить потужним чинником успішності навчання. Проте вони психологічно збіднюють сам процес, перешкоджають використанню всіх його розвиваючих ресурсів, а іноді можуть спричинити деформацію особистісного розвитку людини» (Тихенко, 2007: 11). Відомий психолог Г. Алдер стверджує, що зовнішня мотивація відіграє додаткову позитивну роль у формуванні творчих здібностей та сприяє розвитку у майбутнього педагога зацікавленості до навчання (Алдер, 2004: 1).

Такі вчені, як Т. Емебайл, Дж. Гілфорд, Дж. Аткинсон, Ф. Баррон, досліджуючи поняття мотивації, визначають, що зацікавленість у своїй роботі, потреба у самоорганізації, успішність у навчанні, розвиток уяви, творчого мислення, творчої активності відіграють важливу роль у майбутній професійній діяльності вчителя. Це підкреслює важливість психологічних факторів у навчанні, на що можуть вплинути зовнішні фактори, наприклад хороша оцінка чи нагорода.

Мотивація творчих здібностей – це наявність мотивів, які визначають особистісну взаємодію психологічних чинників як стійку творчу спрямованість особистості. Мотивація визначає стан свідомості особистості, який обумовлює важливість творчої діяльності у системі життєвих виборів і власних стратегій, стимулює та підтримує творчий процес на всіх стадіях його розвитку. Творчі здібності є засобом становлення особистості, що розвивається, у системі особистісних стосунків. Мотиви творчої активності стають детермінантами розвитку обдарованості.

Творчі здібності особистості залежать від позитивних мотивацій, зокрема потреби у вирішенні професійного завдання. Відсутність такої мотивації практично не залишає шансів на успіх. Основними напрямками активності суб'єкта в мотиваційному самовизначенні є інтеграція, внутрішня узгодженість мотиваційної сфери, усунення протиріччя, а також перевірка можливостей і доцільності життєвої мети, що формується. Процес навчання має бути побудований так, щоб студент увесь час відчував себе його суб'єктом, розвивав власні здібності, виховувався творчою повноцінною особистістю. Якщо вчитель правильно узгодить зміст навчання, його методи, форми, засоби з власними інтересами студентів, то тим самим перетворить їх на суб'єктів навчально-виховного процесу; узгодить темп, ритм і складність процесу навчання з можливостями студентів, тоді вони відчують своє значення, у них виникне бажання її підтвердити.

На думку Г. Алдера, найбільш визнаною є теорія, в якій мотивація є складовою частиною твор-

чого процесу, що викликана тією енергією, яка знаходиться у самому предметі занять (конкретному завданні, під час виконання якого необхідно вийти за межі звичайного). Саме те, чим митець займається, є самодостатнім джерелом задоволення. Звідси випливає те, що на креативність, реалізацію творчих здібностей мотиви зовнішнього порядку можуть здійснювати негативний вплив з тієї причини, що вони заважають людині, не дають їй повністю відчувати задоволення від натхненного заняття. Позитивні емоції є одним з основних психологічних механізмів розвитку загальних розумових здібностей, а мотиваційні фактори є найважливішими детермінантами морального, інтелектуального та творчого розвитку особистості (Алдер, 2004: 1).

Отже, процес підготовки майбутніх учителів початкової школи має бути спрямований на створення у вищих педагогічних навчальних закладах сприятливих умов для повноцінного прояву й розвитку творчих здібностей студентів відповідно до їх схильностей, набуття високого рівня професіоналізму.

Висновки. Організація навчально-виховної діяльності на основі врахування важливих мотивів засвоєння нових знань є умовою не лише підвищення професійних знань, умінь і навичок, але й формування орієнтації студентів на реалізацію

їх творчих здібностей, досягнення оригінального та самобутнього результату. Підкріплення мотивації пізнавальної діяльності позитивними емоціями, якими супроводжується будь-який творчий процес, на відміну від регламентованої праці, є одним з основних психологічних механізмів розвитку загальних розумових здібностей, а мотиваційні фактори є найважливішими детермінантами морального, інтелектуального та творчого розвитку особистості. Підвищення рівня навчальної та навчально-професійної мотивації студентів можливо через удосконалення навчального процесу шляхом введення нових, сучасних методів та форм навчання.

Величезне значення для становлення мотивації має здатність протистояти нормативним мотиваційним схемам, що супроводжує процес їх відбору та індивідуальної трансформації. Саме ця здатність є визначальною у формуванні мотивації творчої особистості, оскільки сприяє розвитку самостійності, оригінальності, творчої спрямованості. Активізація пізнавальної мотивації та творчих здібностей може бути підвищена завдяки врахуванню сформованих потреб особистості майбутнього вчителя початкової школи, а саме потреб у нових враженнях, знаннях, професійному самовизначенні, самоорганізації власної діяльності, які зумовлюють особистісний розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алдер Г. CQ, или мускулы творческого интеллекта / пер. с англ. С. Потапенко. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2004. 496 с.
2. Антонова О. Теоретичні та методичні засади навчання педагогічно обдарованих студентів : монографія. Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 472 с.
3. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень : колективна монографія / за ред. В. Моляко, О. Музики. Житомир : Рута, 2006. 320 с.
4. Ільїн Є. Мотивація і мотиви / пер. з рос. мови, передмова та примітки Т. Тадеєвої. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 512 с.
5. Клименко В. Психологічна підтримка творчості учня. *Психолог*. 2002. С. 46–47.
6. Левченко Т. Мотивація суб'єкта в різних видах діяльності : монографія. Вінниця : Нова книга, 2011. 448 с.
7. Маслоу А. Мотивация и личность. Психология личности в трудах зарубежных психологов. Серия: Хрестоматия по психологи / сост. и общ. ред. А. Реана. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 182–199.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Прогресс, 1994. 478 с.
9. Сисоева С. Основи педагогічної творчості : підручник. Київ : Міленіум, 2006. 346 с.
10. Теплов Б. Проблемы индивидуальных различий. Москва : изд-во АПН РСФСР, 1961. 536 с.
11. Тихенко Л. Розвиток творчих здібностей учнівської молоді в освітньо-виховній системі «Мала академія наук України» : навчально-методичний посібник / за заг. ред. С. Ніколаєнко. Суми : Університетська книжка, 2007. 119 с.
12. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Москва : Смысл, 2003. 860 с.

REFERENCES

1. Alder G. CQ, ili muskulyi tvorcheskogo intelekta.[CQ, or the muscles of creative intelligence]. [per. s angl. S. Potapenko]. Moskva: FAIR-PRESS, 2004, 496 p. [in Russian].
2. Antonova O. Teoretychni ta metodychni zasady navchannia pedahohichno obdarovanykh studentiv: monohrafiia [Theoretical and methodical principles at teaching pedagogically gifted students: monograph]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2007. 472 p. [in Ukrainian].
3. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen: Kolektyvna monohrafiia [Capabilities, creativity, giftedness: theory, methodology, results of researches: Collective monograph] / Za red. V. Moliako, O. Muzyky. Zhytomyr: Ruta, 2006. 320 p. [in Ukrainian].

4. Illin Ye. Motyvatsiia i motyvy [Motivation and motives]. [perekład z ros. movy, peredmovā ta prymitky T. Tadeievoi]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2013. 512 p. [in Ukrainian].
5. Klymenko V. Psykholohichna pidtrymka tvorchosti uchnia [Psychological support of a pupil]. Psykholoh, 2002. Pp. 46–47 [in Ukrainian].
6. Levchenko T. Motyvatsiia subiekta v riznykh vyдах diialnosti: monohrafiia [Motivation of a subject in different types of activities: monograph]. Vinnytsia : Nova knyha, 2011. 448 p. [in Ukrainian].
7. Maslou A. Motivatsiia i lichnost. Psihologiya lichnosti v trudah zarubezhnykh psihologov [Motivation and personality. Psychology of personality in the works of famous psychologists]. Seriya: Hrestomatiya po psihologi [cost. i obschaya redaktsiia A.A. Reana]. SPb : Piter, 2000. Pp. 182–199 [in Russian].
8. Rodzhers K. Vzgljad na psihoterapiyu. Stanovlenie cheloveka [A look at psychotherapy. Becoming a man]. Moskva: Progress, 1994. 478 p. [in Russian].
9. Sysoieva S. Osnovy pedahohichnoi tvorchosti: Pidruchnyk [Fundamentals of pedagogical creativity: Textbook]. Kyiv : Milenium, 2006. 346 p. [in Ukrainian].
10. Teplov B. Problemy individualnykh razlichiy [Individual difference problems]. Moskva: Izd-vo APN RSFSR, 1961. 536 p. [in Russian].
11. Tykhenko L. Rozvytok tvorchykh zdibnosti uchnivskoi molodi v osvitho-vykhovnii systemi “Mala akademiia nauk Ukrainy”: navch.-metod. posib. [Development of creative abilities of student’s youth in the educational system “Small Academy of Sciences of Ukraine”: educational and methodological manual] / za zah. red. L. Tykhenko, S. Nikolaienko. Sumy: Universytetska knyzhka, 2007. 119 p. [in Ukrainian].
12. Hekhauzen H. Motivatsiia i deyatelnost [Motivation and activity]. Moskva: Smyisl, 2003. 860 p. [in Russian].